

УДК 343.6

ORCID id 0000-0002-8180-0960

DOI <https://doi.org/10.32703/2663-6352/2023-1-13-140-147>**Киренко Сергій Георгійович,**

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільного та кримінального права

юридичного факультету

Інституту управління, технологій та права

Державного університету інфраструктури та технологій

м. Київ, Україна

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ЖИТТЯ ОСОБИ

Анотація. У статті розглядаються питання кримінально-правової охорони життя особи. Автор звертає увагу на проблеми законодавчого та правозастосовного характеру, які існують у цій сфері, та пропонує можливі шляхи їх вирішення.

Ключові слова: вбивство, відповідальність, кваліфікація, термін.

Annotation.. The article deals with issues of criminal law protection of a person's life. The author draws attention to the legislative and law-enforcement problems that exist in this area and offers possible ways to solve them. The definition of murder as the intentional causing of the death of another person requires the removal of the word "intentional" from Art. 115-118, 404 of the Criminal Code of Ukraine. It is proposed to name Art. 119 of the Criminal Code of Ukraine "Causing death due to carelessness". The author also proposes a new version of individual points of Part 2 of Art. 115 of the Criminal Code of Ukraine: clause 2 ("a minor, a woman known to the perpetrator to be pregnant, an elderly person, a person with a disability, or a person suffering from a mental disorder, having disabilities of mental development"); p. 3 ("a hostage or a person who has been kidnapped or illegally deprived of liberty"); item 8 ("a person or a person close to him in connection with the performance by this person of an official, public or other duty"); p. 11 ("committed on order or in fulfillment of an order or order"); p. 13 ("committed by a person who previously committed murder (assault on life), with the exception of murder provided for in Articles 116-118 of this Code"); p. 14 ("committed on racial, national or religious grounds"). It is indicated the need to exclude part 2 of Art. 135 of the Criminal Code, since the act specified in it is actually provided for in paragraph 2, part 2 of Article 115 of the Criminal Code.

The article suggests that when qualifying individual cases of encroachment on a person's life, the intentional causing of death with serious consequences of criminal offenses provided for in Articles 146, 147, 152, 153 of the Criminal Code should not be recognized; do not apply Clause 8, Part 2, Art. 115, as well as articles 348, 379, 400 of the Criminal Code, if the injured person violated the law while performing the relevant duties; in the case of murder during a robbery attack, apply clause 6, part 2 of Article 115 and (in the absence of qualifying or particularly qualifying signs of robbery) Part 1 of Art. 187 of the Criminal Code.

Keywords: murder, responsibility, qualification, term.

Постановка проблеми. Ефективна боротьба з різноманітними посяганнями на життя людини вимагає наявності в державі відповідної кримінально-правової бази та чітких правил кваліфікації випадків, які призводять до смерті особи. Аналіз чинного кримінального законодавства України та правозастосовної практики свідчить про наявність істотних проблем у сфері кримінально-правової охорони життя особи. Так, Кримінальний кодекс (далі КК) України (наприклад, у ст. 115) не завжди враховує специфічні особливості суспільно небезпечних діянь, за які передбачає відповідальність, що не дає можливості надати їм адекватну кримінально-правову оцінку. Окремі положення чинної постанови Пленуму Верховного Суду України (далі – Постанови) від 7 лютого 2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» (яка до того ж не завжди відображає стан сучасного кримінального законодавства) викликають питання щодо цілої низки рекомендацій, які стосуються кваліфікації посягань на життя особи, оскільки в ряді випадків створюють, зокрема, загрозу подвійного інкримінування (як, наприклад, при кваліфікації умисного вбивства заручника або викраденої людини чи умисного вбивства, поєднаного зі звалтуванням). В.О. Навроцький справедливо зазначав, що посягання не може кваліфікуватися за статтею Особливої частини кримінального законодавства, якщо інша стаття з числа інкримінованих цій же особі повністю охоплює скоєне [1, с. 98].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням кримінально-правової охорони життя особи присвячені праці таких дослідників як М.І. Бажанов, С.В. Бородін, Л.І. Глухарьова, М.І. Загородніков, В.І. Лановенко, Е.Ф. Побегайло та ін., проте залишається ряд проблем, пов'язаних зі змінами кримінального законодавства і необхідністю адекватного реагування на це з боку правозастосувачів, з не завжди коректним формулюванням складів окремих кримінальних правопорушень, відсутності чітких правил кваліфікації, які, у свою чергу, дозволять уникати подвійного інкримінування, і які, зрозуміло, потребують свого вирішення.

Метою дослідження є розробка пропозицій по вдосконаленню чинного кримінального законодавства України та правозастосовної практики у сфері боротьби з кримінальними правопорушеннями проти життя особи.

Виклад основного матеріалу. Стаття 115 КК України передбачає відповідальність за умисне вбивство, при цьому диспозиція ч. 1 статті викладена наступним чином: «Вбивство, тобто умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині». Автор раніше вже звертав увагу на некоректність такого визначення у чинному КК, адже виникає суперечка між статтями 115 і 119 КК України, оскільки остання передбачає відповідальність за вбивство через необережність, і пропонував, зокрема, або прямо вказати у диспозиції ч. 1 ст. 115 КК України на умисний характер вбивства, або застосувати у ст. 119 КК України термін «заподіяння смерті через необережність» [2, с. 179]. З метою уникнення суперечностей між статтями КК України, кращим видається саме другий варіант. З такого роду питань З.А. Тростюк зазначала: «Кримінально-правовий термін має бути однозначним. Одному кримінально-правовому поняттю повинен присвоюватися один кримінально-правовий термін і, навпаки, різні поняття та категорії повинні позначатися відмінними термінами. [3, с. 16]. Дійсно, вбивством

доцільніше визнавати саме умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині і не поширювати цей термін на випадки необережного заподіяння їй смерті. Таким чином, ст. 115 КК України краще назвати «Вбивство», у ч. 2 цієї статті залишити вказівку просто на «вбивство» (без вказівки на «умисне»), а ст. 119 КК України назвати «Заподіяння смерті через необережність» і внести необхідні зміни до диспозиції частин 1 і 2 статті, замінивши «Вбивство через необережність» на «Заподіяння смерті через необережність». Такі моменти потрібно врахувати і у статтях 116-118 КК України, а також у ч.5 ст. 404 КК України замінивши в них термін «умисне вбивство» на «вбивство».

Пункт 2 ч. 2 ст. 115 КК України в якості кваліфікуючої ознаки кримінального правопорушення вказує на умисне вбивство малолітньої дитини або жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності. В даному випадку потерпілими є особи, які належать до дуже вразливих категорій населення в силу свого віку або специфічного стану організму і в силу цього мають менше можливостей для самозахисту (порівняно з іншими людьми). Зрозуміло, що людина, яка посягає на життя дитини або вагітної жінки, характеризується підвищеною суспільною небезпекою і повинна нести більш суворе покарання. При цьому слід зазначити, що посиленої кримінально-правової охорони потребують не лише малолітні – тобто особи у віці до 14 років, а й всі інші особи у віці до 18 років. Тому слова «малолітньої дитини» у п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України краще замінити на «неповнолітнього». Необхідно також зазначити, що незрозумілою є позиція законодавця, який, передбачивши у Загальній частині (п. 6 ч. 1 ст. 67) КК України серед обставин, які обтяжують покарання, у тому числі й вчинення кримінального правопорушення щодо особи похилого віку, особи з інвалідністю або особи, яка страждає на психічний розлад, має вади розумового розвитку, обходить це питання стороною в ряді статей Особливої частини КК України. Вважаємо за доцільне врахувати ці моменти, зокрема, у п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України, який акцентує увагу на вразливих рисах потерпілих осіб, і викласти його у наступній редакції: «неповнолітнього, жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності, особи похилого віку, особи з інвалідністю або особи, яка страждає на психічний розлад, має вади розумового розвитку». У цьому ракурсі також слід звернути увагу на наявність у КК України по суті закріпленої законодавчої можливості деяким матерям уникати справедливого покарання за вчинення діянь, внаслідок яких дитина може загинути. Мова йде про ч. 2 ст. 135 КК, яка передбачає відповідальність за завідоме залишення без допомоги матір'ю своєї новонародженої дитини, якщо матір не перебувала в обумовленому пологами стані. Наявність цієї норми взагалі викликає подив, адже якщо жінка, яка народила дитину і при цьому перебуває у повністю адекватному стані, залишає її напризволяще, вона не може не розуміти, що дитина опиняється під загрозою смерті. А в такій ситуації є всі підстави вважати, що в неї був умисел на позбавлення дитини життя і її поведінку за чинним законодавством потрібно кваліфікувати або як вбивство малолітньої дитини (у разі настання смерті малюка) або як замах на вбивство малолітньої дитини - тобто в будь-якому випадку з урахуванням положень п. 2 ч. 2 ст. 115 КК. А зараз можлива ситуація, коли такі «матері» будуть відповідати або за ч. 2 ст. 135 КК або (у разі загибелі дитини) – за ч. 3 ст. 135 КК, що є неправильним як з точки зору кримінально-правової оцінки поведінки таких жінок, так і з точки зору покарання,

передбаченого частинами 2 і 3 ст. 135 КК, яке значно менше ніж покарання, передбачене ч. 2 ст. 115 КК. Таким чином, з метою недопущення необґрунтовано м'якого підходу до матерів, які посягають на життя своїх новонароджених дітей, доцільніше виключити ч. 2 ст. 135 КК України.

Пункт 3 ч. 2 ст. 115 КК України у якості кваліфікованого виду умисного вбивства вказує на умисне вбивство заручника або викраденої людини. З приводу чинної редакції пункту слід зазначити наступне. Законодавець обмежується вказівками на заручника та викрадену людину. Закономірно виникає питання: а наскільки коректне застосування п. 3 ч. 2 ст. 115 КК України у випадку, коли вбили людину, яку незаконно позбавили волі, але яку при цьому не викрадали або не зробили її заручником? Справа в тім, що викрадення передбачає переміщення людини з одного місця до іншого, проте людину можуть позбавити волі без її переміщення (зачинивши в приміщенні, відібравши засоби пересування і т.п.). Таке незаконне позбавлення волі не можна кваліфікувати як викрадення, а отже оцінювати вбивство людини у такому випадку саме як викраденої навряд чи правильно. Згідно з п. 7 Постанови, відповідальність за умисне вбивство заручника настає за умови, що потерпілий був заручником (тобто особою, яка була захоплена чи трималася з метою спонукати її родичів, державну або іншу установу, підприємство чи організацію, фізичну або службову особу до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії як умови звільнення) і винна особа це усвідомлювала. Але ж знов незрозуміло, як бути в ситуації, коли людину, наприклад, зачинили в приміщенні, ніяких вимог нікому не висували, а потім її вбили. Можливим варіантом вирішення такої ситуації є доповнення п. 3 ч. 2 ст. 115 окремою вказівкою на людину, яку незаконно позбавили волі (поряд із заручником та викраденою людиною). Окремої уваги заслуговує положення п. 7 Постанови, згідно з яким дії особи, яка вчинила злочин, передбачений ст. 147, і умисно вбила заручника, мають кваліфікуватися за ч. 2 цієї статті за ознакою спричинення тяжких наслідків і за п. 3 ч. 2 ст. 115 КК. Такий підхід є нічим іншим як подвійним інкримінуванням, оскільки винній особі двічі інкримінується смерть потерпілого, що, у свою чергу, порушує заборону подвійної відповідальності, яка закріплена ч. 1 ст. 61 Конституції України та ч. 3 ст. 2 КК України. Правильним буде кваліфікувати такі випадки (за відсутності кваліфікуючих ознак, передбачених ч. 2 ст. 147 КК) за ч. 1 ст. 147 КК та п. 3 ч. 2 ст. 115 КК України. За ознакою спричинення тяжких наслідків (ч. 2 ст. 147 КК) слід кваліфікувати, зокрема, випадки необережного заподіяння заручнику смерті. Схожа кримінально-правова оцінка повинна бути і у випадках, коли людину незаконно позбавили волі або викрали: якщо потерпілого було умисно вбито (і при цьому відсутні ознаки, передбачені ч. 2 і 3 ст. 146 КК), то кваліфікація дій винного повинна бути за ч. 1 ст. 146 КК та п. 3 ч. 2 ст. 115 КК України.

Дискусійним є положення п. 10 Постанови, згідно з яким у разі вчинення умисного вбивства під час розбійного нападу дії винного кваліфікуються за п. 6 ч. 2 ст. 115 КК і ч. 4 ст. 187 КК. Такий підхід навряд чи можна підтримати, оскільки незрозуміло до чого тут взагалі ч. 4 ст. 187 КК, у якій мова, зокрема, йде про розбій, поєднаний із заподіянням тяжких тілесних ушкоджень. Якщо людину під час розбійного нападу умисно позбавляють життя, то доцільніше кваліфікувати такі випадки за п. 6 ч. 2 ст. 115 КК і ч. 1 ст. 187 КК України (за відсутності кваліфікуючих чи особливо кваліфікуючих ознак, передбачених ст. 187 КК).

Потрібно звернути увагу на п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України, який передбачає відповідальність за умисне вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку. По-перше, навряд чи правильно вказувати у цьому пункті лише на «близького родича», адже постраждати у зв'язку з вказаною у статті діяльністю особи може й інша близька їй людина, яка, проте, не належить до близьких родичів (наречена, друг). Доцільніше замінити «близького родича» на «близьку людину», що дозволить більш повно оцінювати з кримінально-правової точки зору випадки посягання на життя людини саме з-за того, що вона має особливе значення для особи, яка виконує службовий або громадський обов'язок. По-друге, викликає зауваження законодавча вказівка лише на «службовий або громадський обов'язок» особи. Оскільки законодавча термінологія має бути максимально точною та коректною, то застосовувати термін «службовий обов'язок» можна лише до службової особи, ознаки якої прямо закріплені в законі (інакше цей термін просто втрачає сенс). Навряд чи вірно говорити про «службовий обов'язок» по відношенню до діяльності, наприклад, прибиральниці, сантехніка чи водія. Вони виконують професійні, посадові, але ж ніяк не службові обов'язки, оскільки за своїм статусом не належать до службових осіб. Враховуючи вищевказане, краще передбачити у п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України відповідальність за вбивство «особи чи близької їй людини у зв'язку з виконанням цією особою службового, громадського чи іншого обов'язку» (такий підхід слід застосувати і в спеціальних нормах, наприклад, у статтях 348, 379, 400 КК України). При цьому слід зазначити, що дії винного повинні кваліфікуватися за вказаними статтями лише у випадках, коли сам потерпілий при виконанні відповідних обов'язків не порушував закон. Справа в тім, що якщо, наприклад, з'ясується, що посягання на життя працівника правоохоронного органу було викликано вчиненням з його боку перевищення влади (ст. 365 КК) або притягненням завідомо невинного до кримінальної відповідальності (ст. 372 КК), то кваліфікація у таких випадках дій винного за ст. 348 КК буде навряд чи правильною, адже службові обов'язки працівника правоохоронного органу не передбачають порушення ним закону. Більш правильно видається кваліфікація дій винного (в залежності від наявності або відсутності кваліфікуючих ознак) за відповідними частинами ст. 115 КК України, при цьому не застосовуючи п. 8 ч. 2 ст. 115 КК, оскільки у такій ситуації, як вже зазначалося, підстав для цього немає.

Залишається відкритим питання правильної кваліфікації умисного вбивства, поєданого із зґвалтуванням або сексуальним насильством. Справа в тім, що за попередньої редакції статей 152, 153 КК України діяло правило, закріплене у п. 14 Постанови, згідно з яким дії винного кваліфікувалися за п. 10 ч. 2 ст. 115 КК і за ч. 4 ст. 152 чи за ч. 3 ст. 153 КК (за ознакою спричинення тяжких наслідків). Вже тоді виникала загроза подвійного інкримінування, оскільки заподіяння смерті двічі інкримінувалося винному. Діюча редакція ст. 152 КК у ч. 5 передбачає відповідальність за зґвалтування, передбачене частинами першою, другою або третьою цієї статті, що спричинило тяжкі наслідки. Тут можна погодитися з позицією, про яку говорить О.О. Дудоров, а саме, що дії особи, яка в процесі зґвалтування або відразу після нього вчинила умисне вбивство потерпілої особи, кваліфікуються за п. 10 ч. 2 ст. 115 і ст. 152 (інкримінування тієї чи іншої частини статті КК про

згвалтування залежить від наявності в діях винуватого кваліфікуючих (особливо кваліфікуючих) ознак злочину); за вказаних обставин смерть потерпілої особи не може розглядатись як прояв тяжких наслідків згвалтування, інакше умисне спричинення смерті потерпілому буде двічі інкримінуватися винуватому [4, с. 480-481]. Такий підхід повинен бути і при кваліфікації умисного вбивства, поєднаного із сексуальним насильством (тобто, п. 10 ч. 2 ст. 115 і конкретна частина ст. 153 КК).

Окремо слід звернути увагу на умисне вбивство вчинене на замовлення (п. 11 ч. 2 ст. 115 КК). Справа в тім, що термін «замовлення» сам по собі означає угоду, відповідно до якої виконавець зобов'язується вчинити в інтересах замовника певні дії, а замовник – вчинити в інтересах виконавця певні дії матеріального чи нематеріального характеру або ж не вчинювати їх. Такий підхід справедливо закріплений у п. 15 Постанови, однак навряд чи можна погодитись з тим, що під замовленням там також розуміється наказ чи розпорядження. Коли керівник наказує підлеглому щось зробити, то жодна зі сторін таких відносин не визначає це як «замовлення», оскільки тут немає рівноправності між ними. Таким чином, краще окремо вказати у п. 11 ч. 2 ст. 115 КК на наказ або розпорядження.

Пункт 13 ч. 2 ст. 115 КК України передбачає відповідальність за умисне вбивство, вчинене особою, яка раніше вчинила умисне вбивство, за винятком вбивства, передбаченого статтями 116-118 цього Кодексу. З приводу чинної редакції цього пункту слід звернути увагу на такі моменти. Слова «вчинене особою, яка раніше вчинила умисне вбивство», логічно призводять до висновку, що за цим пунктом повинна відповідати особа, яка раніше вчинила саме закінчене вбивство, а не готування чи замах на нього. Положення п. 17 Постанови, згідно з яким відповідальність за повторне умисне вбивство настає незалежно від того, чи вчинила особа закінчене вбивство чи готування до нього або замах на нього, є правильним по суті, але не зовсім відповідає законодавчому формулюванню п. 13 ч. 2 ст. 115 КК. Також слід зазначити, що термін «вбивство», і в назві, і в тексті статті, вживається лише у статтях 115-119 КК, у той же час в інших статтях КК можна побачити різну ситуацію. Наприклад: у ст. 112 КК як в назві, так і в диспозиції статті, вживається термін «посягання на життя», а у статтях 348, 379, 400 КК у назві фігурує «посягання на життя», а в диспозиції – «вбивство або замах на вбивство» (тобто, замах на вбивство, поряд з самим вбивством, визнається закінченим кримінальним правопорушенням). Для формування єдиного законодавчого підходу до таких питань, що сприятиме адекватній кваліфікації різних випадків посягання на життя в контексті повторності кримінальних правопорушень, про які йде мова у ст. 115 КК, п. 13 ч. 2 цієї статті краще викласти наступним чином: «вчинене особою, яка раніше вчинила вбивство (посягання на життя), за винятком вбивства, передбаченого статтями 116-118 цього Кодексу».

У п. 14 ч. 2 ст. 115 КК України передбачена відповідальність за умисне вбивство з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості. З однієї сторони, така позиція законодавця є правильною, проте, з іншої сторони, діюча редакція пункту залишає поза увагою випадки так званих «ритуальних вбивств», характерних, зокрема, для різноманітних сатанинських культів, де людське жертвопринесення є складовою частиною релігії. Проте, саме релігійна нетерпимість у таких випадках може бути відсутня (взагалі може бути ситуація, коли вбивця та жертва належать до однієї релігійної

спільноти). За існуючого законодавчого підходу до таких випадків (якщо, звичайно, будуть відсутні ознаки, передбачені іншими пунктами ч. 2 ст. 115 КК, як, наприклад, малолітній вік, вагітність жертви чи особлива жорстокість), кваліфікувати такі дії потрібно за ч. 1 ст. 115 КК, що навряд чи можна визнати правильним, оскільки людина, яка вбиває іншу лише тому, що цього вимагає її релігія, становить підвищену суспільну небезпеку і її поведінку не можна ставити на один диспозитивний рівень з, наприклад, вбивством з помсти чи з ревнощів, які, зокрема, кваліфікуються за ч. 1 ст. 115 КК. Виходячи з цього, більш вдалою може бути наступна редакція п. 14 ч. 2 ст. 115 КК України: «вчинене на расовому, національному чи релігійному ґрунті». Такий підхід дозволить адекватно кваліфікувати як, зокрема, вбивство, викликане нетерпимістю до представників певної расової, етнічної чи релігійної спільноти, так і згадувані вище випадки ритуальних вбивств.

Висновки. Таким чином, з метою вдосконалення кримінального законодавства та правозастосовної практики у сфері боротьби з посяганнями на життя особи, необхідно: визначаючи вбивством саме умисне заподіяння смерті іншій людині, виключити зі ст. 115-118, а також з ч. 5 ст. 404 КК України слово «умисне», передбачивши одночасно у ст. 119 КК України відповідальність за заподіяння смерті через необережність; п. 2 ч. 2 ст. 115 КК викласти у наступній редакції: «неповнолітнього, жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності, особи похилого віку, особи з інвалідністю або особи, яка страждає на психічний розлад, має вади розумового розвитку»; виключити ч. 2 ст. 135 КК України, оскільки передбачене нею діяння охоплюється п. 2 ч. 2 ст. 115 КК; п. 3 ч. 2 ст. 115 КК України викласти у наступній редакції: «заручника або людини, яку викрали чи незаконно позбавили волі», при цьому (для уникнення подвійного інкримінування) у випадках вбивств потерпілих особами, які вчиняли дії, передбачені також ст. 146 або 147 КК, кваліфікувати дії винних потрібно за п. 3 ч. 2 ст. 115 та за відповідними частинами статей 146 або 147 КК, не визнаючи умисне заподіяння смерті потерпілому тяжкими наслідками цих кримінальних правопорушень; умисне заподіяння смерті під час розбійного нападу кваліфікувати за п. 6 ч. 2 ст. 115 та (за відсутності кваліфікуючих або особливо кваліфікуючих ознак розбою) ч. 1 ст. 187 КК; п. 8 ч. 2 ст. 115 КК викласти у такій редакції: «особи чи близької їй людини у зв'язку з виконанням цією особою службового, громадського чи іншого обов'язку», при цьому замінивши у статтях 348, 379, 400 КК України термін «близьких родичів» на «близьких»; для уникнення подвійного інкримінування кваліфікувати випадки вбивств, поєднаних із зґвалтуванням або сексуальним насильством за п. 10 ч. 2 ст. 115 та відповідними частинами статей 152 або 153 КК України (не визнаючи умисне заподіяння смерті тяжкими наслідками відповідних кримінальних правопорушень); п. 11 ч. 2 ст. 115 КК України викласти у наступній редакції: «вчинене на замовлення або на виконання наказу чи розпорядження»; п. 13 ч. 2 ст. 115 КК викласти у такій редакції: «вчинене особою, яка раніше вчинила вбивство (посягання на життя), за винятком вбивства, передбаченого статтями 116-118 цього Кодексу»; п. 14 ч. 2 ст. 115 КК викласти у наступній редакції: «вчинене на расовому, національному чи релігійному ґрунті».

Вказані заходи дозволять посилити кримінально-правову охорону життя особи.

Література:

1. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації. К.: Юрінком Інтер, 2009. 512 с.
2. Киренко С.Г. Проблеми термінологічного забезпечення боротьби зі злочинністю. Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». Зб. наук. пр. К.: НАУ, 2017. № 2 (43). С. 177-181.
3. Тростюк З.А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України. К.: Атіка, 2003. 144 с.
4. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та допов. К.: ВД «Дакор», 2019. 1384 с.